

هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران

جبار رحمانی

(عضو هیئت علمی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی)

شیراز

۱۳۹۷

سرشناسه	رحمانی، جبار، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور	هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران / جبار رحمانی.
مشخصات نشر	اصفهان: آرما، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	۲۲۲ ص.
فروست	کتاب‌های سرو. مطالعات فرهنگ شیعی / دبیر مجموعه محسن حسام‌مظاهری؛ ۹۱.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۴۴-۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	هیأت‌های عزاداری و غیره -- ایران
موضوع	Shiite mourning communities, etc. -- Iran*
موضوع	سوگداری‌های اسلامی -- ایران -- تاریخ
موضوع	Islamic mourning customs -- Iran -- History
موضوع	سوگداری‌ها -- ایران -- آداب و رسوم
موضوع	Mourning etiquette -- Iran
شناسه زده	مظاهری، محسن حسام، ۱۳۶۱ -
زده پنا	BP۲۶۰/۳۵۹۱۳۹۷
زده بی دب	۲۹۷/۷۴۰۹۵۵
شماره کتابخانه ملی	۵۲۱۲۵۱۰

هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران

جبار رحمانی

طراحی و صفحه‌آرایی: گروه فرهنگی هنری مسک

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۴۴-۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷ / قیمت ۳۰۰۰ تومان

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص نشر آرما است.

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن (به هر صورت از قبیل کاغذی، الکترونیکی و صوتی) بدون اجازه‌ی مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

فهرست

مقدمه/ ۹

بخش اول: رویکردی انسان‌شناختی به هیئت‌های عزاداری در ایران/ ۱۷

جماعت‌وارگی و جماعت‌هیتی/ ۱۹

تحلیل مشاهدات میدانی؛ جماعت‌هیتی/ ۲۵

از جماعت‌های جوانمردان تا هیئت‌های عزاداری: نگاهی به تداوم‌ها و

تغییرات در زندگی عامه مردم ایران/ ۳۳

هیئت‌های عزاداری و نوسازی فرهنگ زیارتی/ ۴۱

بخش دوم: سنت‌های عزاداری و تحول فرهنگ ایرانی/ ۱۱۲

علوم اجتماعی و مطالعه عزاداری محرم/ ۱۱۵

تأثیر تحولات مناسک عزاداری بر هویت شهری/ ۱۴۱

مناسک به مثابه بستر تداوم و تحول در جامعه/ ۱۵۵

تحولات گفتمانی مداحی در یک دهه اخیر: از منازعه گفتمانی تا تنوع

سبک‌های جدید/ ۱۵۹

پویایی سنت‌های عزاداری: تأملی در واکنش‌ها به مداحی در یک هیئت

یزدی/ ۱۶۷

سنت مدرن شده در نمادهای آیینی: تأملی در تحولات نمادهای مادی

مناسک عزاداری محرم/ ۱۷۵

تأملی در شمایل‌نگاری در فرهنگ شیعی ایران/ ۱۸۷

در باب تغییرات عزاداری/ ۱۹۷

کتاب‌نامه/ ۲۰۵

فهرست/ ۲۱۷

www.ketab.ir

فرهنگ، مثابه شیوه زندگی و جهان بینی خاصی که اعضای یک جامعه دارند، تجلی های مختلفی دارد. فرهنگ هر جامعه ای الگوهایی برای زندگی اعضایش فراهم می کند که نه تنها در سطح کلان مانند جهان بینی و کیهان شناسی و نظام ارزش ها، بلکه در سطوح خیلی خرد مانند رفتارهای بدنی و عادات های روزمره، تعریف شده است. به همین دلیل فرهنگ در تمام عرصه های زندگی ما حضور دارد و تداوم هر جامعه منوط به آن است. نظام های فرهنگی هر جامعه را عرصه ها، خاصی بیشترین نمود و بازنمایی را دارند. عرصه هایی در زندگی هر جامعه ای است که اعضای آن جامعه بنیان های فرهنگی خودشان را در آن عرصه ها نه تنها بازنمایی می کنند، بلکه آن ها را برای دیگران و خودشان بازتولید می کنند. این عرصه های کلیدی بجاگاه اصلی روح یک فرهنگ و بنیان های اصلی آن است. این بنیان ها صرفاً در عرصه فکری و معنوی نیست؛ بلکه بنیان های عاطفی و روحی و معنوی و عقلانی آن فرهنگ عمیقاً در آن استوارند و در این صحنه های کلیدی تجلی روح فرهنگ، نمود پیدا می کنند.

در فرهنگ شیعی ایرانی، کلیدی ترین و محوری ترین جایی که می توان روح این فرهنگ را دید، ماه محرم و عزاداری تاسوعا و عاشورا است. این تجلیگاه روح شیعی نه تنها بنیان های اعتقادی و ارزشی، که حتی بنیان های عاطفی و روحی فرهنگ شیعی را نیز به نمایش می گذارد. فرهنگ شیعی بدون محرم امکان حضور و وجود و تجلی نداشته و ندارد. محرم و صفر است که این فرهنگ را نگه داشته و بستر اصلی تجلی و

تداوم این فرهنگ شده است. در عرصه ماه محرم و عزاداری عاشورایی است که تشیع فرهنگ خودش را زندگی می‌کند، آن را می‌سازد، تجربه می‌کند و به نسل بعد انتقال می‌دهد. جامعه شیعی تجلی تمام اعتقاداتش در باب حق و باطل را در صحنه بزرگ عاشورا روایت می‌کند و ایمان شیعی‌اش را در خاک عاشورا پرورش می‌دهد. به این جهت است که عاشورا نقطه ثقل هویت شیعی، ایمان شیعی، فرهنگ شیعی و جامعه شیعی است.

نکته اصلی آن است که این تجلی‌گاه‌های کلیدی فرهنگ شیعی مهم‌ترین خصایضشان فریب‌بودنشان است. مناسک عزاداری عاشورا همیشه مناسکی فراگیر بوده است و «دست اما حسین» هرکس را به درگاهش آمده، راه داده و از ایمانش نپرسیده است. به همین دلیل، تنها برخی از اهل کتاب مانند مسیحیان و یهودیان و زرتشتیان، بلکه برخی از پیروان ادیان دیگر مانند بودیسم و جینیسم و هندوئیسم و مذهب سیک نیز در این سنت عزاداری شرکت کرده‌اند. این خصلت فراگیری نهضت عاشورایی بوده که توانسته از همه فرق و مذاهب در خود جای دهد. تقلیل فرهنگ عاشورا به یک گروه، حزب یا جریان سیاسی نه تنها با کمترین فرهنگ منافات دارد، بلکه موجب صدمه زدن به آن نیز می‌شود. آیین‌های عاشورایی فراموشی برای وحدت اجتماعات متکثر حول محور حقیقت حسینی. تقلیل این فرصت به یک بُعد خاص این وحدت را به تفرقه تبدیل خواهد کرد. این منبع حقیقت عاشورایی آن در غی و پربار است که قرن‌هاست در هر کجا که جریان داشته، مردمان بسیاری توانسته‌اند روح زندگی‌شان را از این منبع به دست بیاورند. به همین دلیل هم بوده که فرهنگ عاشورا نه تنها فرهنگ مبارزه در برابر ظلم، که فرهنگ صلح، فرهنگ نوع دوستی و فرهنگ انسانی بوده و بسته به نیاز آن جامعه توانسته عمل کند. هرکس از ظن خود به این جریان فرهنگی پیوسته است.

سنت‌های مختلفی که از فرهنگ عاشورا در جهان اسلام شکل گرفته بیانگر آن است که هر گروهی توانسته از این سفره پُر نعمت سهمی نصیب خود کند و با زبان و

آداب خودش وارد این تجلیگاه حقیقت شود. سنت‌های عاشورایی تنها در یک نقطه اصالت دارند: واقعه عاشورا. آنچه ذیل سنت‌های عزاداری بیان می‌شود، عملاً آدابی است که جماعت‌های مختلف و فرهنگ‌های گوناگون طی تاریخ برای مواجهه با واقعه عاشورا خلق کرده‌اند و دائماً هم در حال تحول بوده است. سنت‌های عزاداری به‌شیوه خلاقانه‌ای دائماً در حال خلق و نوآوری هستند. هرچند ممکن است در وهله اول این کار ناخوشایند باشد، روح فرهنگ شیعی و وجدان جمعی شیعیان در طی زمان دست به تصفیه و محالی سنت‌های عاشورایی زده است. جامعه شیعی به تدریج هرآنچه را در شأن این واقعه نباشد حذف می‌کند و هرآنچه را مناسب باشد تداوم می‌بخشد و توسعه می‌دهد. باید وقت نبردایی تصفیه و تعالی همیشه وظیفه جامعه بوده نه نهادی خاص. لذا نیازی به کاربرد زور برای سانسور مراسم و سنت‌های محلی یا نوپدید نیست. این کار نه‌تنها نتیجه مطلوبی نخواهد داشت، بلکه مخل و مضر نیز خواهد بود.

آنچه می‌تواند این تجلی‌رُوح فرهنگی را توسعه بدهد و مؤثرتر کند، ایجاد فضایی باز برای تجلی سنت‌های عزاداری است. البته فارغ از دست‌کاری‌های سیاسی و تقلیل‌گرایی‌های ایدئولوژیک. آنچه در جامعه امروز ایران در رابطه با این تجلیگاه اصلی فرهنگ شیعی، یعنی آیین‌های عاشورایی، مسئله تبدیل شده است، سیاست‌گذاری‌های آیینی است که توسط نهادهای مسئول انجام شده و اعمال می‌شود. سیاست‌های رسمی ما در عرصه فرهنگ عاشورایی عموماً سیاست‌های یکسان‌سازی و حتی در برخی موارد، سانسور و سرکوب برخی سنت‌های محلی و توسعه و ترویج غیرمنطقی برخی سنت‌های خاص عزاداری مرکز کشور، یعنی تهران، بوده است. غنای فرهنگ عاشورا در تکرار سنت‌های عزاداری آن بوده و هست. سنت‌های آیینی رسمی در کشور ما در دهه‌های اخیر نه‌تنها این تکرار را مورد توجه قرار نداده، بلکه مورد بی‌مهری و گاه سرکوب هم قرار داده است. دست‌کاری در سنت‌های آیینی صرفاً موجب اختلال شده و خواهد شد و با توجه به آنکه نهادهای متولی این کار همراه با دست‌کاری، به دنبال اعمال الگوی صوری و محتوایی خاصی هم هستند، این اختلال

شدت بیشتری پیدا خواهد کرد. شاید در وهله اول این وضعیت فعلی چندان خوشایند نباشد، اما نکته کلیدی آن است که فرهنگ عاشورا فرهنگ متعلق به حکومت نیست، فرهنگ مردم شیعه است؛ به همین دلیل همیشه بخش اعظم این فرهنگ بیرون از اراده و قدرت حکومت‌ها بوده و هست. همین بخش مردمی است که حیات اصلی و جریان خلاقه این فرهنگ را تضمین می‌کند. لذا توجه به این سهم مردمی در توسعه و داود سنت‌های عاشورایی و تأکید بر تکرر سنت‌ها به جای تقلیل و یکسان‌سازی آن‌ها بهترین راهی است که می‌تواند به جامعه شیعی برای بهره‌مندی بیشتر از این فرهنگ کمک کند.

در این کتاب تلاش کرده‌ام که موضوع هیئت‌های عزاداری به مثابه جماعتی آیینی حول سنت‌های عزاداری را عمیق‌تر بررسی کنم. هیئت‌های عزاداری علی‌رغم آنکه در تصویری سطحی، یک ارزش سنتی تعریف شده‌اند، در اصل محصول مواجهه وجدان جمعی شیعی با جهش مدرن، و افق ساختارهای جماعتی سنتی است. از دل این مواجهه، پدیده‌ای مدرن به نام هیئت عزاداری سر برآورده که حاصل پویایی‌های ساختارهای فرهنگی جامعه ایرانی در دوره مدرن است. البته استدلال کرده‌ام که این نوع سازمان اجتماعی یک سازمان عادی روزمره نیست بلکه جماعتی آیینی است که هرگونه مداخله دستگاه‌های سیاسی در آن عملاً منجر به تحریف خواهد شد.

در بخش‌های بعدی این کتاب تلاش کرده‌ام موضوعات مختلفی را در حیطه سنت‌های عزاداری و دلالت‌های فرهنگی و اجتماعی آن‌ها بررسی کنم. آنچه محور این مباحث است تحول این سنت‌ها و رابطه آن‌ها با تغییرات فرهنگی جامعه ایرانی است. شاید بتوان گفت مفهوم مرکزی این کتاب نوعی آسیب‌شناسی سنت‌ها و جماعت‌های عزاداری در ایران است. در این نوع از آسیب‌شناسی مهم‌ترین عامل آسیب‌زا مداخله اصحاب قدرت برای دست‌کاری سنت‌های عزاداری و تقلیل تنوع و تکرر آن به اشکال خاص و محدود است. لذا ایده محوری این کتاب لزوم حمایت و حفاظت از تنوع سنت‌های عزاداری و ممانعت از دخالت و دست‌کاری نهادهای قدرت در آن‌هاست.

پیش‌تر در کتاب‌های دیگری که در حوزه آیین‌های عزاداری محرم منتشر کرده‌ام، ابعاد مختلفی از این آیین را بررسی کرده‌ام و عملاً در همه نوشته‌ها به‌طور ضمنی این مدعای محوری کتاب حاضر، یعنی آسیب‌های مداخله قدرت و ممانعت از تنوع این آیین‌ها، را متذکر شده‌ام. در این کتاب این مقوله را مفصل‌تر بیان کرده‌ام. البته پرداختن به هیئت‌های عزاداری به عنوان بخش اصلی این کتاب اهمیت خاصی دارد؛ چون به این موضع کم‌تر پرداخته شده است. ایده تدوین این کتاب را مدیون برادر ارجمندم محسن حسام‌مظفری هستم که همواره در این حوزه بزرگوارانه از تحقیقات و تألیفات دیگران حمایت کرد و مقدمات نشر آن‌ها را فراهم کرده است. همچنین از نشر آرماتشکر می‌کنم که این کتاب را منتشر کرد است.

جبار رحمانی

استادیار انسان‌شناسی

پژوهشک، مطالعات فرهنگی و اجتماعی